

विद्याभारती संस्थया सञ्चालितानां शैक्षिककार्यक्रमाणामध्ययनम्

निधीशभूषणपाठकः

शोधच्छात्र (शिक्षापीठ)

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

Article Info

Article History

Accepted : 25 March 2024

Published : 05 April 2024

Publication Issue :

Volume 7, Issue 2

March-April-2024

Page Number : 57-61

शोधसारः (Abstract) -शिक्षायाःअर्थः सर्वाङ्गीण विकासः अर्थात् शिक्षा तादृशी एका प्रक्रिया भवति यया मनुष्यस्य जन्मजातशक्तीनां स्वाभाविकः सामञ्जस्यपूर्णविकासश्च प्रस्फुटितः भवति। अपि च तस्य वैयक्तिकतायाः पूर्णविकासः भवति। अपि च वातावरणेन सह सामञ्जस्यं स्थापयितुम् साहाय्यं करोति। तस्य नागरिककर्तव्योत्तरदायित्वं निर्वोढुं साहाय्यं करोति। विद्याभारती संस्था औपचारिकानौपचारिक रूपेण बहूनां शैक्षिक कार्यक्रमाणामायोजनं करोति, ते शैक्षिककार्यक्रमाः छात्रान् संस्कृतिं प्रत्यपि प्रेरयन्ति। संस्थायाः चिन्तनमस्ति यत् संस्कृतेः शिक्षायाः (Education for Culture) प्रसारः देशेऽस्मिन् सर्वत्र भवेत् अतः तादृशानां शिक्षाविषयक कार्यक्रमाणां चर्चा शोधपत्रेऽस्मिन् करिष्यते।

मुख्य बिंदु- विद्याभारती संस्था शिक्षा।

संस्कृतभाषायां शिक्षाशब्दोऽयं 'शिक्ष् विद्योपादाने' इति धातोः 'गुरोश्च हलः' इति 'पाणिनीसूत्रेण' 'अ' प्रत्यये सति निष्पन्ना भवति। यस्यार्थो भवति 'विद्याग्रहणम्' इति। शिक्षायाः विद्या पदेनापि व्यवहारः संस्कृतवाङ्मये वर्तते। वैदिके लौकिके च साहित्ये शिक्षायाः महत्वस्य विभेदस्य उद्देश्यानाञ्च प्रतिपादनं विशदं कृतं विद्यते। विद्या हि चक्षुरूपेण वर्णिता वर्तते। एषैव मोक्षस्य साधनं वर्तते। ज्ञानं बुद्धिरपि शिक्षाया अर्थे प्रयुज्यते। यथा- उपदेशः, शिक्षणं, ज्ञानार्जनम् अध्ययनम् आदि।

"ज्ञानं हि मनुजस्य तृतीय नेत्रं मन्यते"। यत् समस्ततत्त्वानां मूलभूतं तत्त्वं बोधयितुं क्षमतां प्रदातुञ्च प्रेरयति। शिक्षया संसारस्य सुखं समृद्धिः सुयशः तथा च पारलौकिक सुखं प्राप्यते।

"शिक्षयति या सा शिक्षा" "शक्तुं शक्तो भवितुमिच्छा शिक्षा" इति च द्वे व्युत्पत्ती शिक्षाशब्दस्य वर्तते। शब्दोऽयं योगरूढः।

"शिक्षयति या सा शिक्षा" इति योगशक्ते आश्रयेण यस्य कस्यापि विषयस्य ग्रन्थः शिक्षाशब्देन व्यवह्रियते। परं वेदाङ्गेषु शिक्षायाः प्रमुखं स्थानं विद्यते।

शिक्षया वेदाङ्गे उच्चारणविषयकं ज्ञानं सुशोभते।

शिक्षायाः काश्चन परिभाषाः

1. जगतगुरुशङ्कराचार्यस्य मतानुसारम् - "आत्मानुभूतिरेव शिक्षा" अर्थात् शिक्षाया एवं आत्मनः साक्षात्कारः भवति। शिक्षा जन्मजातशक्तीनां विकासः भवति अर्थात् व्यक्तित्वस्य विकासो जायते।

2. अर्थशास्त्रकारेण कौटिल्येन उक्तम्-शिक्षायाः अर्थः वर्तते "राष्ट्रितायाः राष्ट्रप्रेम्णश्च प्रशिक्षणम्"

Education mean training for the country and love for the Nation.

3. प्लेटोमहोदयानुसारम् - "शरीरात्मनो पूर्णता प्रदानमेव शिक्षायाः कार्यं वर्तते।"

4. अरस्तुमहोदयानुसारम् - "स्वस्थे शरीरे स्वस्थमस्तिष्कस्य निर्मितिरेव शिक्षा वर्तते।"

विद्याभारत्यानुसारं शिक्षायाः अर्थः परिभाषा च -विद्याभारती, विद्याभारती आखिल भारतीय शिक्षा संस्थान इति नाम्ना अपि प्रसिद्धम्। भारते एकः हिन्दुराष्ट्रवादी शिक्षा संस्था अस्ति, ये राष्ट्रिय स्वयंसेवक संघेन (RSS) सह सम्बद्धः अस्ति। अस्याः स्थापना 1952 तमे वर्षे अभवत्। विद्याभारत्याः शिक्षायाः प्रति दृष्टिकोणं अतीव विस्तृतः वर्तते, एतत् च केवलं शैक्षिकयोग्यतासु एव सीमितं नास्ति।

तदनुसारं शिक्षा इत्यर्थः :-

1. चरित्रनिर्माणम् -विद्याभारती मन्यते यत् शिक्षायाः मुख्योद्देश्यं छात्राणां सद्चरित्रनिर्माणं भवितुमर्हति। अस्य कृते नैतिकमूल्यानि संस्कारश्च शिक्षितुं अतीव महत्वपूर्णमस्ति।

2. राष्ट्रवादस्य भावः -विद्याभारत्याः मते छात्रेषु राष्ट्रवादस्य भावः जागृत्य शिक्षा सहायका भवेत्। छात्राणां कृते स्वसंस्कृते धरोहरस्य च विषये गर्वम् अनुभवितुं राष्ट्रस्य समर्पिताः भवितुम् आधारः अस्ति।

3. आत्मनिर्भरता -शिक्षा मनुष्यस्य आत्मनिर्भरतां प्रेरयेत्। अस्मिन् व्यावसायिकाशिक्षा जीवनकौशलशिक्षा च अन्तर्भवति या व्यक्तीनां जीवने आत्मनिर्भरतां प्राप्तुं सहाय्यं करोति।

4. समग्रविकासः - विद्याभारती शिक्षां केवलं बौद्धिकविकासपर्यन्तं सीमितं न मन्यते किन्तु शारीरिक, मानसिकं, आध्यात्मिकं, सामाजिकं च विकासं प्रति अपि बलं ददाति।

एवं विद्याभारत्याः मते शिक्षायाः अर्थः व्यक्तेः समग्रविकासः यस्मिन् चरित्रनिर्माणं राष्ट्रवादस्य भावः आत्मनिर्भरतायाः भावः च अन्तर्भवति तथा च समाजे व्यक्तिं सरलसम्बन्धं, सशक्तिकरणं च प्रदातुं अपि सामर्थ्यं प्रददाति।

इयं संस्था औपचारिकानौपचारिक रूपेण बहूनां रूपेण शैक्षिक कार्यक्रमाणामायोजनं करोति, ते शैक्षिककार्यक्रमाः छात्रान् संस्कृतिं प्रत्यपि प्रेरयन्ति। संस्थायाः चिन्तनमस्ति यत् संस्कृतेः शिक्षायाः (Education for Culture) प्रसारः देशेऽस्मिन् सर्वत्र भवेत् अतः तादृशानां शिक्षाविषयक कार्यक्रमाणां चर्चा शोधपत्रेऽस्मिन् करिष्यते।

सरस्वती शिशु/विद्या मन्दिर इण्टर कॉलेज, शास्त्री नगर, अकबरपुर, अम्बेडकरनगर (उ.प्र.)

(विज्ञान प्रदर्शनी प्रतियोगिता)

सरस्वती शिशु विद्या मन्दिर इण्टर कॉलेज शास्त्री नगर अकबरपुरे - 14 मार्च 2024 दिनांके 'विज्ञान प्रदर्शनी प्रतियोगितायाः' आयोजनं कृतम्। प्रतियोगितायाः आरम्भात् पूर्वं विद्यालयस्य प्राचार्यः विज्ञानप्रदर्शनप्रतियोगितासम्बद्धाः केचन मुख्यबिन्दवः छात्राणां समक्षं प्रस्तुताः। एषा स्पर्धा यत्र छात्राः वैज्ञानिकाः च स्वस्य वैज्ञानिकाविष्काराः, परियोजनाः, नवीनताः च प्रदर्शयन्ति। अस्याः प्रतियोगितायाः मुख्योद्देश्यं वैज्ञानिकचिन्तनस्य नवीनतायाः च प्रवर्धनं, विज्ञानप्रौद्योगिक्याः क्षेत्रे छात्राणां प्रेरणादानाय, तेषां प्रतिभायाः परिष्कारः च अस्ति।

विज्ञानप्रदर्शनस्पर्धासु प्रायः निम्नलिखितक्रियाकलापाः सन्ति -

1. परियोजनाप्रदर्शनम् - छात्राः प्रतिभागिनः च स्ववैज्ञानिक परियोजनानां प्रदर्शनं मॉडल, चार्ट, प्रोटोटाइप इत्येतयोः कुर्वन्ति।
2. प्रस्तुतिः व्याख्यानञ्च - प्रतिभागिनः स्वपरियोजनानां विस्तरेण व्याख्यानं कुर्वन्ति तथा च स्वस्य वैज्ञानिकं आधारं, उपयोगितां, नवीनतां च व्याख्यायन्ते।

3. **प्रश्नोत्तरी चर्चा च** - निर्णायकाः प्रेक्षकाः च प्रतिभागिभ्यः तेषां अवगमनस्य ज्ञानस्य च मूल्याङ्कनार्थं तेषां परियोजनानां विषये प्रश्नान् पृच्छन्ति।
4. **पुरस्कारः मान्यता च** - प्रतिभागिनां प्रोत्साहनार्थं उत्कृष्ट परियोजनानां नवीनतानां च पुरस्कारः प्रमाणपत्रं च प्रदत्तं भवति।

कमला देवी सरस्वती शिशु मंदिर, डी- ब्लॉक, शास्त्री नगर, मेरठ

(शिक्षा में आध्यात्मिकता का समावेश एवं आत्म संतुलन)

(शिक्षायां आध्यात्मिकतायाः समावेशं आत्मसंतुलनं च)

कमला देवी सरस्वती शिशु मंदिर शास्त्री नगर मेरठ प्रान्ते 12-04-2023 तमे वर्षे दिव्य ज्योति जागृति संस्थानं प्रति 'साध्वी लोकेशा भारती महोदया' अयं विषयः उपस्थापितः। शिक्षायां अध्यात्मस्य समावेशः, आत्मसन्तुलनस्य महत्वं च विस्तृतं गहनं च अस्ति। शिक्षायाः उद्देश्यं न केवलं बौद्धिकविकासः अपितु समग्रव्यक्तित्वस्य विकासः अपि भवेत्। अध्यात्मस्य समावेशः न केवलं छात्राणां शैक्षणिकज्ञानं प्राप्तुं साहाय्यं करोति अपितु जीवनस्य गहनतरं अर्थं उद्देश्यं च अवगन्तुं साहाय्यं करोति।

आध्यात्मिकतायाः समावेशः -

1. **मूल्याधारितशिक्षा** - छात्रेषु नैतिक-आध्यात्मिकमूल्यानां विकासाय यथा सत्यं, अहिंसा, करुणा, अनुशासनं च।
2. **साहित्यदर्शनञ्च** - भारतीय-विश्व-साहित्य-दर्शनयोः अध्ययनेन छात्रेषु सांस्कृतिक-दार्शनिक बोधः वर्धते।
3. **सेवा सामाजिक उत्तरदायित्वञ्च** - सामाजिक सेवा पर्यावरणसंरक्षणं च इत्यादीनां क्रियाकलापानां माध्यमेन छात्रेषु सामाजिकदायित्वस्य परोपकारस्य च भावनायाः विकासः।

आत्मसंतुलनम् -आत्मसंतुलनं शारीरिकं, मानसिकं, भावनात्मकं च स्थिरतां निर्दिशति। शिक्षायां आत्मसन्तुलनस्य महत्वं निम्नलिखितबिन्दुभ्यः अवगन्तुं शक्यते।

1. **मानसिकस्वास्थ्य** - ध्यानं सकारात्मकचिन्तनं च शिक्षयित्वा छात्रेषु तनावः चिन्ता च न्यूनीकर्तुं शक्यते।
2. **भावनात्मकस्थिरता** - आत्मसाक्षात्कारः आत्मस्वीकारः च छात्राणां भावनात्मकस्थिरतां वर्धयति, येन ते जीवनस्य प्रवादानां पुरतः अधिकधैर्येन संतुलनेन च कुर्वन् शक्नुवन्ति।
3. **आत्मपरिचयः** - आत्मसन्तुलनस्य माध्यमेन छात्राः स्वस्य आन्तरिकपरिचयं स्वभावं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति, येन ते अधिकस्पष्टतापूर्वकं दृढनिश्चयेन च स्वजीवनलक्ष्याणि प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
4. **समग्रविकासः** - समग्रव्यक्तित्वस्य विकासः शारीरिकस्वास्थ्यस्य, मानसिकशाक्तयः भावनात्मकस्थिरतायाः च माध्यमेन भवति।

शिक्षायां आध्यात्मिकतायाः समावेशः आत्मसन्तुलनस्य विकासः च न केवलं छात्रान् उत्तमशैक्षणिकप्रदर्शनाय प्रेरयति अपितु संवेदनशीलः, जागरुकः, सन्तुलितः च व्यक्तिः भवितुम् अपि साहाय्यं करोति। एषः समग्रशिक्षापद्धतिः छात्राणां जीवनस्य विभिन्नपरिस्थितौ संतुलनं समृद्धिं च प्राप्तुं क्षमताम् अयच्छति।

सरस्वती शिशु मंदिर महाकौशल, उज्जैन (मध्य प्रदेश)

(शिक्षा और संगीत प्रशिक्षण शिविर)

दिनांक 9 मई 2024 तमे वर्षे सरस्वती शिशु मंदिर महाकौशल, उज्जैन इत्यत्र शिक्षा-संगीत प्रशिक्षण शिविरस्य आयोजनं कृतम्। उद्घाटन समये स्वउद्बोधने प्राचार्यः उक्तं बाल युवानां समग्रविकासे शिक्षा-संगीतप्रशिक्षण शिविराणां महती भूमिका अस्ति। एतेषां शिविराणां

शिक्षा प्रशिक्षण शिविरः

1. विषयाणां गहनबोधः - एतेषु शिविरेषु गणितं, विज्ञानं, भाषाः इत्यादीनां विविधानां शैक्षणिकविषयाणां गहनबोधः विकसितः भवति।
2. व्यावहारिकशिक्षणम् - शिविरे व्यावहारिकसत्राः सन्ति येन बालकाः विषयाणां व्यावहारिकज्ञानं प्राप्नुवन्ति।
3. रचनात्मकक्रियाकलापाः - छात्राणां रचनात्मकक्रियाकलापयोः भागं ग्रहीतुं अवसरः प्राप्यते, येन तेषां चिन्तनस्य अवगमन क्षमता च वर्धते।
4. समूहक्रियाकलापाः - समूहे कार्यं कर्तुं कला शिक्ष्यते, येन सामूहिककार्यस्य सहकार्यस्य च भावः विकसितः भवति।

संगीत प्रशिक्षण शिविरः

1. संगीतस्य परिचयः - बालकाः शास्त्रीय, लोक इत्यादीनां विभिन्नप्रकारस्य संगीतस्य परिचयं प्राप्नुवन्ति।
2. वाद्यशिक्षणम् - गिटार, पियानो, बांसुरी इत्यादिषु वाद्ययन्त्रेषु प्रशिक्षणं दीयते।
3. गायनम् - बालकान् शास्त्रीयं सुलभं च संगीतं पाठ्यते।
4. मञ्चप्रदर्शनम् - बालकानां मंचे प्रदर्शनस्य अवसरः दीयते, येन तेषां आत्मविश्वासः वर्धते।

समग्र लाभः

1. व्यक्तित्व विकासः - शिक्षा संगीतयोः क्षेत्रयोः क्रियाकलापः बालकानां व्यक्तित्वं वर्धयति।
2. रचनात्मकता - संगीतं रचनात्मकक्रियाकलापाः च बालकानां सृजनशीलतां वर्धयन्ति।
3. भावनात्मकसन्तुलनम् - संगीतेन बालकानां कृते भावनात्मकसन्तुलनं मानसिकशान्ति च प्राप्यते।

शिक्षा संगीत प्रशिक्षण शिविराणि च बालकानां जीवने सकारात्मकपरिवर्तनं आनेतुं महत् साधनं भवति, यत् तेषां व्यक्तिगतशैक्षिकविकासे सहायकं भवति।

नारायण प्रतिभा खोज परीक्षा

दिनांक 29 जनवरी 2024 तमे वर्षे ललित महाजन सरस्वती विद्या मंदिर दिल्ली नारायण खोज परीक्षा इत्यस्य आयोजनं अभवत्। प्रतियोगितायाः उद्देश्यः वर्तते यत् तार्किक, बौद्धिक प्रतिभया सदैव गुणवत्तायाः आधारे बालकान् छात्रवृत्ति प्रदानम्। नारायण प्रतिभा खोज परीक्षा (NTSE) योजनायाः आयोजनं छात्राणां कृते अभवत् यया छात्राः छात्रवृत्तैः लाभं प्राप्नुयुः। अस्मिन् चतुर्थ कक्षातः दशमी पर्यन्तं 310 छात्राः पंजीकृताः आसन्। छात्राः दत्त चित्त भूत्वा अस्मिन् भागं गृहीतवन्तः। अस्मिन् पर्यवेक्षकरूपेण

विद्यालयस्य अध्यक्ष महोदयस्य सनिध्यं प्राप्तवान्। एवं च प्रधानाचार्या श्रीमती मधु गुप्ता महोदयायाः कुशल मार्गदर्शनमपि प्राप्तम्। अनया योजनया अनेकाः छात्राः लाभान्विता भविष्यन्ति।

(भाषा संगम कार्यक्रम)

दिनांक 9 दिसम्बर 2023 तमे वर्षे, ज्ञान प्रकाश विद्या मंदिर दिल्ली, विद्यालये भाषा संगम कार्यक्रमस्य आयोजनम् अभवत्। "अनेकता में एकता हिन्द की विशेषता" इति विचारं मत्वा अस्य भाषा संगम कार्यक्रमस्य आयोजनम् अभवत्। यस्मिन् विभिन्न राज्यानां कलाकृतिः एवञ्च संस्कृतिः खाद्यपदार्थाः वेशभूषां च एवं नृत्यस्य अद्भुत संगमः मञ्चे छात्राभिः प्रस्तुतम्। एतत् सर्वं दृष्ट्वा तत्र उपस्थिति सर्वे जनाः भाव विभोराः जाताः। सर्वे मुक्त कण्ठेन प्रशंसा क्रियन्ते स्म। पश्चात् बालकानां विभिन्न संस्कृतीनां भाषणाः अभूवन्। यस्मिन् अनेकाः बालकाः स्व प्रतिभा प्रदर्शितवन्तः। अन्ते प्रधानाचार्या महोदयेन सर्वेषां धन्यवादं व्याहरत्। मुख्य अतिथीनां पुष्प गुच्छ द्वारा स्वागतं अपि कृतवती। मुख्य अतिथयः अपि सर्वेषां बालकानां कृते आशीर्वादं प्रदत्तवन्तः।

उपसंहारः- एतादृशानां विविध शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रमाणां, कार्यशालानां, संगोष्ठीनां, सम्मेलनानां, प्रतियोगितानाञ्च आयोजनं अनया संस्थया क्रियते। इयं संस्था भारतस्य प्रत्येक राज्ये सक्रिया विद्यते।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. रायः, पारसनाथः (1999), अनुसंधान परिचय, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल।
2. शर्मा डा. आर. ए. (2009), शिक्षा अनुसन्धान के मूल तत्व एवं शोध प्रक्रिया, आर. लाल बुक डिपो, मेरठ।
3. गुप्ता, एस. पी. (2004), अनुसन्धानसंदर्शिका, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
4. पाण्डेय के. पी. (2010), शैक्षिक अनुसन्धान, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
5. Vidyabhartimeerut//x.com
6. (@Ub-Mahakashal):https://x.com
7. https://lalitmahajansum.in